

ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ «ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО»

THE GENESIS OF TERM «CIVIL SOCIETY»

Куракін О.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави та права
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

Романов М.Ю.,

*курсант факультету підготовки фахівців для підрозділів слідства
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

Стаття присвячена аналізу поняття «громадянське суспільство» від часів античності – його формування як ідеї, до стадій розвитку і трансформації у стале поняття за часів буржуазних революцій та розвитку капіталізму, а також сучасних наукових доктрин даного інституту, викладених у працях вітчизняних учених. Виокремлення на основі проаналізованих даних загальних ознак громадянського суспільства, а також спробі власного тлумачення поняття вказаного інституту.

Ключові слова: суспільство, громада, право, правова держава, громадянське суспільство.

Статья посвящена анализу понятия «гражданское общество», со времен античности – его формирование как идеи, стадий развития и трансформации в устойчивое понятие во времена буржуазных революций и развития капитализма. А также современных научных доктрин данного института, изложенных в работах отечественных ученых. Выделение на основе проанализированных данных общих признаков гражданского общества, а также попытке собственного толкования понятия указанного института.

Ключевые слова: общество, община, право, правовое государство, гражданское общество.

The paper analyzes concept of «civil society», from antiquity – its formation as an idea, to stages of development and transformation into a sustainable concept for bourgeois revolutions and times of capitalist development. As well as modern scientific doctrines set forth in this institution works of domestic scientists. Separation based on data analyzed common features of civil society, as well as trying their own interpretation of said institute.

Key words: society, community, law, legal state, civil society.

Актуальність теми обумовлена стрімкими трансформаційними процесами українського суспільства, що перебуває в активному розвитку і реалізує намагання стати громадянським. У зв'язку з такими подіями існує нагальна необхідність удосконалення наукової доктрини визначення поняття «громадянське суспільство» з урахуванням цивілізаційного вибору української нації, а також сучасних наукових досліджень та поглядів.

Даний інститут є основою розбудови правової держави, якою згідно статті 1 Основного Закону є наша держава [1], а оскільки відсутність новітніх наукових досліджень громадянського суспільства унеможливує розвиток правової держави, це автоматично актуалізує дослідження теми у такому контексті.

Проблема дослідження полягає у плюралізмі підходів до розуміння поняття громадянського суспільства і необхідності додаткової аргументації у зв'язку з тим, що всі найбільш значущі для України наукові дослідження проводилися близько п'яти років тому. А станом на сьогодні із урахуванням поглядів суспільства, що сформувалися внаслідок революції гідності, соціального клімату суспільства, політичної обстановки в країні дані наукові точки зору доцільно було б оновити шляхом їх додаткової аргументації.

Зв'язок дослідження з науковими завданнями полягає у тому, що воно було виконано в рамках теми науково-дослідної роботи Дніпропетровського

державного університету внутрішніх справ «Актуальні проблеми державотворення, правотворення та правозастосування» (номер державної реєстрації (0112U003550).

Аналізуючи поняття громадянського суспільства, слід зазначити, що даний термін формувался і збагачувався поступово, з давніх віків.

Такі мислителі, як Арістотель та Платон зробили значний вклад у появу ідеї громадянського суспільства за часів античності, Н. Макіавеллі та Ж. Боден, розвиваючи ідею, трансформували її в стале поняття, що характеризувало конкретний інститут, а Дж. Локк та Ж.-Ж. Руссо зробили значний вклад у розвиток вже існуючої доктрини громадянського суспільства за часів появи капіталізму та буржуазних революцій.

На сьогоднішній день такі вчені зробили значний вклад у розвиток даної тематики: С.С. Алексєєв, В.Г. Гончаренко, О.С. Головащенко, С.О. Кириченко, М.П. Орзіх, Т.І. Ковальчук, К. Попер, В.Г. Коваленко, П.М. Рабінович, Ю.М. Тодика, Ю.С. Шемшукенко та ін.

Завданням даного дослідження є, по-перше, аналіз основоположних засад та ідей громадянського суспільства, що висвітлені у працях мислителів античності, по-друге, спроба дослідження розвитку ідеї даного явища та його трансформацію у стале поняття, по-третє, на підставі проаналізованих основоположних засад і ідей, доктрин поняття громадян-

ського суспільства навести перелік ознак сучасного громадянського суспільства та спробувати їх тлумачити, після чого на підставі отриманих результатів здійснити спробу власного тлумачення громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день в умовах формування України як правової держави та її інтеграції до європейського співтовариства існує нагальна потреба ґрунтовного дослідження всіх структурних елементів правової держави, одним із яких є громадянське суспільство.

Поняття громадянського суспільства у сучасній науці знаходиться в процесі перманентного формування, але через стрімкий розвиток держави та зріст потреб суспільства, на нашу думку, все ще потребує додаткового уточнення та обґрунтування.

Зміст даного поняття з плином часу формувалася та збагачувався поступово. З часів античності поняття громадянського суспільства формувалося у працях багатьох відомих мислителів та філософів, одним з яких є Арістотель.

Арістотель характеризував державу, як сукупність громадян, громадянське співтовариство, хоча й ототожнював з громадянським суспільством не будь-яку державу, а лише «правильну державу» («політію»), де верховна влада діє в інтересах загального блага, а громадяни мають можливість рівної участі в усіх «вигодах громадянського життя». Для Арістотеля громадянське суспільство і держава взаємозамінні – «держава є сукупністю громадян, громадянське співтовариство» [2].

Очевидно, що Арістотель не лише людині місця поза державою: «Той, хто не здатен вступити у спілкування або вважає себе істотою самодостатньою, не відчуває потреби ні в чому, вже не складає елемент держави, стає або твариною, або божеством» [3].

Поділивши все суспільство на дві частини: активну та пасивну, члени громадянського суспільства будуть його активною частиною, а соціально не активні, аморфні та не зацікавлені в розвитку держави люди – пасивною, що констатує і Арістотель, коли наводить приклад самодостатньої людини, якій нічого не потрібно, а в такої особи може бути дві причини такої поведінки: пасивна життєва позиція (коли людина стає твариною) або високий соціальний статус та всюдозволеність (коли людина стає прототипом божества).

У цілому в тезі Арістотеля акцентовано увагу на тому, що громадянське суспільство має місце в тій державі, де, по-перше, існує певна низка проблем, що потребують вирішення, але не за ініціативою державної влади, а, по-друге, живуть активні, освічені, соціально адаптовані та зрілі люди, що готові формуватися у об'єднання та вирішувати дані проблеми.

Платон, у свою чергу, зв'язує ідеальну державу з верховенством закону. Усі громадяни держави (крім рабів, що не могли бути поставлені в однакове положення з вільними) незалежно від стану, який вони займають, повинні однаково підкорятися закону. Саме так повинно бути в нормальному випадку, а виходить,

і в ідеальній державі. Більш того, ідеальна держава і є там, де закон непорушний і керує [4, с. 45–47].

Крім того, закони то приймаються, то скасовуються чи змінюються, оскільки самі законодавці постійно змінюють свої переконання і погляди. Отже, у самій законодавчій сфері панують хаос і свавілля. Виходить, необхідно розробити спеціальну систему засобів, що забезпечують міцність і стійкість закону, його обов'язковість для всіх. Ця система засобів покаже також міцність держави. Але якщо це так, то вона не може бути довільно встановлена ким-небудь, а повинна бути виведена із сутності держави, тобто з її ідеї [4, с. 45–47].

Найвищою цінністю Платон визнає державу, яка повинна забезпечувати права і свободи людей. За своєю характеристикою дані положення передають такі основоположні засади громадянського суспільства, як рівність перед законом громадян, обов'язок держави здійснювати свою політику так, щоб від цього її громадяни отримували позитивні блага.

У сучасній державі набув актуальності інститут громадянського суспільства переважно через те, що, скоріш за все, держава належним чином не в змозі охопити весь спектр проблем, що існують у суспільстві, і спланувати їх вирішення, а члени громади, на відміну від представників органів державної влади, в змозі вирішити проблеми, що виникають у суспільстві найбільш швидко та ефективно.

У період епохи Відродження розуміння поняття громадянського суспільства зазнає значних змін, що виражаються зокрема у поглядах Н. Макіавеллі, на думку якого громадянське суспільство активно протиставляється державі як структурі, що прагне підім'яти під себе життя суспільства. Із цього часу поняття «громадянське суспільство» вирізняється крайньою неоднозначністю і різноманітністю тлумачень. Воно розвивається від позначення ним міста і граду до розуміння його як «управління», «держави», «громадянства», «політики», «цивільності» тощо [5, с. 28].

Саме в цей період поняття громадянського суспільства не знаходить належного відображення у працях науковців та необхідної наукової аргументації.

Н. Макіавеллі бачив різницю між державою та громадянським суспільством, яке функціонує за власними законами і є автономним щодо держави, хоч остання постійно намагається підкорити собі всі сфери життя суспільства [3, с. 147].

Хоч автор і вказує на те, що громадянське суспільство існує за власними законами, підкреслимо, що обов'язково це загальноприйнятні закони, визначені в нормативному порядку тією державою, де існує або функціонує таке суспільство.

Перехід від Середньовіччя до Нового часу ознаменувався визріванням громадянського суспільства і, відповідно, виявленням різниці між ним і виключно державними інститутами. На цей процес вплинули такі фактори як: формування ідеї особистості з особливими невід'ємними правами і свободами, а також інтересами, які можуть не співпадати з інтересами суспільства; поглиблення усвідомлення факту

існування протиріч і конфліктів між суспільством і державою; поступове визрівання, оформлення й утвердження інститутів, цінностей та ідей громадянського суспільства, а також виділення світу політичного, як самостійної підсистеми людського соціуму тощо [6, с. 212].

Із цього часу майже до XVII ст. у суспільній та науковій думці не виникало нових ідей з приводу громадянського суспільства.

Дж. Локк вважав, що суспільство виростає з природного стану, будучи його логічним і органічним наслідком. «Природний стан» він розуміє, як стан свободи і рівності людей. Суспільство передує державі, а держава – це нове утворення з комплексом прав, які перевершують права окремих осіб, що створюють її. Таким чином, держава утворюється на ґрунті суспільних відносин, які існують у природному стані [7, с. 64].

Згідно з Локком держава повинна діяти тільки з метою захисту прав особистості, вона не може бути більш могутньою, ніж особистість, тому що особистості створюють суспільство, а суспільство – державу. Локк, однак, слідом за Гоббсом, змушений погодитися, що реальність далека від тих принципів, що лежать в основі громадянського суспільства, але самі ці принципи мають нормативний характер. Для Локка громадянське суспільство в цілому виявляється тотожним державі [7, с. 64].

Ж.-Ж. Руссо, в свою чергу, пропагував ідею суверенності волі народу. Виходячи із засади, що джерелом влади може бути тільки народ, він протиставляв теорії розподілу влади свою систему постійно діючого в державі плебіситу для вирішення суспільно-політичних проблем. Для французького політичного мислителя терміни «громадянське суспільство» і «держава» також були синонімами. Головною ознакою громадянського суспільства, на його думку, є участь кожного громадянина в державних справах та безумовне повновладдя народу [8, с. 62].

Руссо визнавав дійсним лише один акт суспільного договору, а саме – створення народу і суспільства (у формі демократичної держави), як єдиного й абсолютного джерела та суверена загальної волі (Верховної влади). Ж.-Ж. Руссо, аналізуючи співвідношення особи, суспільства і держави на перше місце поставив суспільство, його інтереси і потреби. У своїй праці «Про суспільний договір, або принципи політичного права» Руссо запропонував радикально-демократичний варіант договірної концепції походження суспільства і держави [8, с. 62].

Замість конкретної особи кожного того, хто договориється, цей акт асоціації одразу створює моральне і колективне ціле, складене зі стількох членів, скільки збори мають голосів – ціле, яке одержує через цей самий акт свою єдність, своє спільне «я», життя і волю [8, с. 62].

Дане явище по своїй суті і є громадянським суспільством періоду капіталізму і є наслідком повалення монархії.

Узагальнюючи підходи до розуміння поняття громадського суспільства за часів Середньовіччя,

слід акцентувати увагу на тому, що дане поняття знаходить своє відображення у великій кількості наукових праць, здебільшого мислителі вважають, що громадянське суспільство є синонімом до поняття держава, яка, в свою чергу, покликана захищати права і свободи громадян, визначені законами. Але на сьогоднішній день доктрина громадянського суспільства спрямувала свою аргументацію на розмежування даних понять.

Розпочати аналіз наукових поглядів XXI ст. слід із позиції вченого М.П. Орзіха, який характеризує громадянське суспільство в декількох аспектах, по-перше, як асоціацію людей, в якій кожна людина вільна як така, що має невідчужувані права, є рівноправною з іншими членами асоціації, самостійна у виборі громадського стану; по-друге, як позадержавні (інституціоналізовані в громадські об'єднання) асоціації людей за соціальною, етнічною, релігійною та іншою належністю, політичними, економічними, професійними та іншими інтересами; по-третє, це формування на зазначених засадах суспільних (позадержавних) відносин, а також шляхом самопрояву інтересів і волі окремих індивідів та їхніх асоціацій, що діють у вільному (від державного впливу) просторі суспільства [9, с. 67–68].

Ми, в свою чергу, пропонуємо більш доцільним вважати тлумачення громадянського суспільства, як об'єднання людей, в якому кожна людина володіє невідчужуваними правами і є вільною, рівноправною з іншими членами асоціації та самостійною у виборі громадського стану. На нашу думку, доцільно вважати, що громадянське суспільство не може бути позадержавним інститутом, тому що воно формується в конкретній державі і загострює свою активність у той час, коли вона не справляється зі своїми обов'язками по забезпеченню прав і свобод.

А, наприклад, В.Г. Гончаренко під громадянським суспільством розуміє сукупність громадян одного суспільства, одного регіону, однієї країни чи регіонального об'єднання [10].

Карл Попер під громадянським суспільством розуміє організацію людей, за якої кожна особа є вільною у своїй поведінці і має можливість приймати свої власні, особисті, самостійні рішення. Такому суспільству притаманна віра в людину, загальну справедливість, людський розум, тобто, це – «відкрите» суспільство [11].

Біла книга урядування ЄС дає таке визначення: «громадянське суспільство об'єднує переважно організації самоутворені або утворені під керівництвом [12]. П.М. Рабінович розуміє громадянське суспільство, як спільність вільних, рівноправних людей та їх об'єднань, яким держава забезпечує юридичні можливості бути власником, а також брати активну участь у політичному житті [13]. На думку Ю.М. Тодики, громадянське суспільство – це система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів і відносин, що забезпечують умови для реалізації приватних для життєдіяльності соціальної і духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління [14].

Ю.С. Шемшученко розглядає громадянське суспільство, як суспільство з розвиненими економічними, політичними, духовними та іншими відносинами і зв'язками, яке взаємодіє з державою та функціонує на засадах демократії та права [15].

Проаналізувавши вищезазначені поняття, можна виокремити такі ознаки громадянського суспільства: об'єднання людей для самостійного задоволення їх прав, інтересів без додаткових фінансових або адміністративних витрат із боку держави; не ворожа державі; не політична, тобто без мети здобуття політичної влади, діяльність груп населення для задоволення інтересів як серед самих громадян, так і в комунікації з політичними інтересами; функціонує на засадах демократії та взаємодіє з державою; утворюється в державах, де влада не в змозі охопити і вирішити всі потреби суспільства.

Отже, основні ознаки і характеристики громадянського суспільства можна сформулювати так: у центрі громадянського суспільства знаходиться людина, як його первинна «клітина». А тому основні характеристики, що стосуються людини, її «природного суверенітету», переносяться на громадянське суспільство, визначають його суть [16].

На думку В.Г. Коваленка, однією з центральних проблем розвитку громадянського суспільства в Україні є традиційно авторитарний спосіб функціонування владних відносин у суспільстві та критично низький ресурс довіри до владних установ із боку суспільства, а також створення самими інститутами громадянського суспільства механізмів протидії штучної політизації недержавних організацій і перетворення їх у маріонетки [17].

На нашу думку, погодитися з даною науковою точкою зору було б доцільно лише частково через те, що у сучасній Україні, що зробила свій цивілізаційний вибір та стала на шлях євроінтеграції, було зламано авторитарний спосіб функціонування владних відносин і відбулися зміни країни в бік демократизації владних та соціально-політичних відносин.

Реалії сьогодення відображають, що у громадянському суспільстві важливе значення повинно мати вивчення громадської думки з проблем законотворчості, активне залучення населення до обговорення проєктів найважливіших законодавчих актів. Безумовно, не слід ідеалізувати значення громадської

думки. Воно може виходити за межі правових можливостей, породжувати ілюзії і конфлікти, перетворитися на своєрідну «необмежену свободу» [18].

Підтримуємо підходи тих дослідників, які переконані, що громадянське суспільство де-юре не може стати де-факто, поки реально не буде забезпечене, по-перше, підвищення рівня правової культури як пересічних громадян, так і в системі державної влади, по-друге, підвищення рівня активності громадян тієї країни, де формується таке суспільство.

Отже, проаналізувавши всі вказані вище підходи до поняття, та з'ясувавши загальні ознаки громадянського суспільства, вважаємо, що це інститут, який складається з небайдужих людей і формується поряд із державою для того, щоб особи – його члени, брали активну участь у поліпшенні статусу держави, забезпеченні належного дотримання прав і свобод людини, лобювання окремих інтересів, інтересів окремих соціальних верств та інших прошарків суспільства країни [19, с. 90–92].

Висновок. У результаті проведеного наукового дослідження авторами праці було здійснено спробу на підставі проаналізованих матеріалів навести перелік ознак об'єкта дослідження, до яких відносять: об'єднання людей для самостійного задоволення їх прав, інтересів, без додаткових фінансових або адміністративних витрат із боку держави; не ворожа державі; не політична, тобто без мети здобуття політичної влади, діяльність груп населення для задоволення інтересів як серед самих громадян, так і в комунікації з політичними інтересами; функціонує на засадах демократії та взаємодіє з державою; утворюється в державах, де влада не в змозі охопити і вирішити всі потреби суспільства.

А також дістало подальшої розробки визначення про те, що громадянське суспільство – це інститут, який складається з небайдужих людей і формується поряд із державою для того, щоб особи – його члени, брали активну участь у поліпшенні статусу держави, забезпеченні належного дотримання прав і свобод людини, лобювання окремих інтересів, інтересів окремих соціальних верств та інших прошарків суспільства країни.

Перспектива подальшого дослідження полягає у спробі проведення теоретико-правового аналізу щодо утворення, функціонування та правових підстав існування громадянського суспільства в Україні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 2-го скликання від 28.06.1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 1.
2. Лейт О.Э. Гражданское общество, государство и право // Общая теория государства и права. Академический курс. – Т. 3. / Под ред. М.Н. Марченко. – М.: Зерцало, 2001. – 518 с. – 11 с.
3. Аристотель. Политика. // Сочинения: В 4-х т. – Т. 4., 1983. – 647 с. – С. 457.
4. Платон и Аристотель // Знание – сила. – 1990. – № 8. – 76 с.; с. 45–47.
5. Керимов Д.А. Предмет философии права // Государство и право. – 1994. – № 7.
6. Гаевский Б.А. Философия политики. – К., 1993.
7. Локк Д. Избранные философские произведения. – М., 1960. – Т. 2.
8. Рябчук М.Ю. Дилеми українського Фауста: громадянське суспільство і «розбудова держави». – Київ: Критика, 2000.
9. Основи правознавства: Навчальний посібник / За ред. С.В. Ківалова, М.П. Орзіха. – Одеса: «Юридична література», 2003. – С. 67–68.
10. Правознавство : навч. посібник / за заг. ред. В.Г. Гончаренка. – К.: Український інформаційно-правовий центр, 2002.
11. Попер Карл / Відкрите суспільство та його вороги. – Т.1 / Перекл. з англ. О. Коваленка. – К. : Основи, 1994. – 494 с.
12. Біла книга урядування ЄС. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://pravo.org.ua/files/konstutyc/WHITE_BOOK_UKR_REV.pdf.

13. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посібник / П.М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 47 с.
14. Конституційне право України / За ред. Ю.М. Тодики, В.С. Журавського. – К. : «Ін Юре», 2002.
15. Шемшученко Ю.С. Громадянське суспільство / Ю.С. Шемшученко // Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол. : Ю.С. Шемшученко та ін.]. – К.: Укр. енцикл., 1998. – Т. 1: А–Г. – 146 с.
16. Кириченко С.О. Співвідношення соціальної правової держави і громадянського суспільства в умовах сучасної України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. Наук / С.О. Кириченко. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – 2001. – 17 с.
17. Коваленко В.Г. Стан та проблеми розвитку громадянського суспільства в Україні / В.Г. Коваленко // Вісник Донбаської національної академії будівництва і архітектури. – 2009. – № 3. – 43 с.
18. Алексеев С.С. Філософія права. – М.: Норма, 1997. – 329 с. – С. 102–103.
19. М.Ю. Романов. Правова держава в контексті формування громадянського суспільства в Україні: реалії сьогодення // Правова держава: історія, сучасність та перспективи формування в Україні, матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. (Дніпропетровськ, 31 жовтня 2014 р.). – Дніпропетровськ : Т.К. Середняк. – Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2014. – 387 с. – С. 90–92.